

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТГА МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАШТИРИШНИНГ ТАЪСИРИ

З.К.Джиемуратова

*Мухаммад Аль Хоразмий номидаги
ТАТУ Нукус филиали ўқитувчиси*

Аннотация: Мақолада аҳоли даромадларини солиққа тортиш назарияларини оптималлаштириш муҳим жиҳатлари кўриб чиқилган. Аҳоли даромадлари таркибига солиқлар ставкаси таъсирини моделлаштириш муаммоси ечимида соддалаштирувчи тахминлар кўрсатилган.

Калит сўзлар: аҳоли даромади, солиқ солиш, солиқ ставкаси, солиқ чегирмаси.

Abstract: The article considers the important aspects of optimization of theories of taxation of population incomes. Simplifying assumptions are shown in the solution of the problem of modeling the effect of the tax rate on the composition of the income of the population.

Key words: personal income, taxation, tax rate, tax deduction.

Президентимиз қайд этганидек, “Янги Ўзбекистонни барпо этиш – бу шунчаки хоҳиш-истак, субъектив ҳодиса эмас, балки туб тарихий асосларга эга бўлган, мамлакатимиздаги мавжуд сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий вазиятнинг ўзи тақозо этаётган, халқимизнинг асрий интилишларига мос, унинг миллий манфаатларига тўла жавоб берадиган объектив заруратдир”

Янги Ўзбекистонда таълим-тарбия мутаносиблигини таъминлашда қатор омилларни назарда тутиш лозим. Фуқаролик масъулияти ва замонавий дунёқарашга эга баркамол авлодни тарбиялаш биринчи ўринда туради. Мана шу мақсад бизни тараққиётнинг навбатдаги босқичига элтади. Зотан, Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш ғояси ҳам тасодифий эмас, балки туб тарихий қиёфамизни дунёга намоён қилувчи омил эканини унутмаслик даркор. Ўз навбатида, Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳнамолигида Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, яъни Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш асосий мақсад этиб белгиланди. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Биз Учинчи Ренессанс масаласини стратегик вазифа сифатида олдимизга қўйиб, уни миллий ғоя даражасига кўтармоқдамиз”.

Аҳоли даромадлари тенглиги таъминланадиган ҳар қандай иқтисодий тизимда прогрессив даромад солиғи муҳим солиқ инструменти бўлиши мумкин деб тахмин қилинади. Ҳатто, юқори ижтимоий иқтисодиётда ҳам агарда

ишловчиларнинг барчаси давлат томонидан ёлланган бўлсада, юқори малакали меҳнатнинг яширин нархи, албатта, ишчи кучига тланидиган даромаддан анча юқори бўлиши лозим. Америка ва ғарбий Европа мамлакатларида юқори ва паст даромадларга солиқ ставкаларини қўлланиши кенг доирада ва узоқ вақт давомида муҳокама қилинган бўлсада, бироқ, даромадни тақсимлашда қандай солиқ ставкаси муҳим инструмент бўлишига қарамасдан илмий назариялар деярли мавжуд эмас.

Умуман олганда, қайта тақсимловчи прогрессив солиққа тортиш одатда жисмоний шахснинг даромади (аниқроғи, унинг тахминий даромади миқдорига) билан боғлиқ. Унинг аниқ интеллект коэффиценти (I.Q.), илмий даражаси, яшаш жойи, ёши ёки ижтимоий мавқеи орқали жисмоний шахснинг даромади олиш потенциали тўғрисидаги ахборотга эга бўлиш мумкин, аммо табиий равишда тахмин қилиш мумкин, унинг даромади потенциали энг ишончли кўрсаткич бўлиб унинг даромади ҳисобланади.

Mirrleesнинг таъкидлашича, инсонларнинг иқтисодий кўрсаткичларини иқтисодий имкониятларининг далили сифатида ишлатиш натижасида даромаднинг ижтимоий маржинал фойдалигининг тўлиқ тенглиги маъқул бўлмай қолади, чунки бундай натижага олиб келадиган солиқ тизими барча юзага келиши мумкин бўлган ноқулайларни бартараф этади. Шунинг учун қуйидаги саволлар юзага келади: оптимал даромад солиғини қайси принциплар тартибга солиши керак?; бундай солиқ ставкаси қандай белгиланади? ва солиқ ставкаси ўрнатилгандан кейин даромад тенгсизликнинг даражаси қандай ўзгаради?.

Ушбу тадқиқот иқтисодчи олимларнинг аҳоли даромадларини таркиби, шаклланиш механизми ва оптимал солиққа тортишга оид назария ва илмий мақолаларга асосланади. Мақолада аҳоли даромадларига оптимал солиқ солиш бўйича илмий изланишларни таҳлили амалга оширилган ва тегишли хулосалар шакллантирилган. Тадқиқотни амалга оширишда илмий абстракция, таснифлаш, қиёсий таҳлил, анализ, гуруҳлаш, баҳолаш каби усуллардан фойдаланилган.

Аҳолининг даромадларини тартибга солиш механизмининг объекти даромадларни бирламчи тақсимлаш, фискал ва трансферт тизими орқали қайта тақсимлаш, аҳолига хизмат кўрсатиш орқали якуний тақсимлаш бўйича механизм субъектлари ўртасидаги объектив мавжуд муносабатлар ва ўзаро муносабатлардир.

Аҳоли даромадлари таркибига солиқлар ставкаси таъсирини моделлаштириш муаммоси ечимида қуйидаги соддалаштирувчи тахминларни келтириш мумкин:

1. Вактинчалик характердаги муаммоларни эътиборга олинмаслиги. Даромад солиғи одатда ҳар йили даромаддан ундирилади, солиққа тортиш учун даромадни бир йилдан иккинчисига ўтказиш имконияти чекланган. Оптимал тизимда, шубҳасиз, солиқ тўловларини даромад ва бошланғич бойликнинг бутун ҳаётий структураси билан боғлаш ва тўловларни режалаштиришда номукамал хусусий капитал бозорларига ва номукамал олдиндан кўришга эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлади.

2. Мойилликдаги фарқлар, оила аъзолари миқдори ва таркиби, шунингдек, ихтиёрий трансфертлардаги фарқлар эътиборга олинмайди. Чунки бу кўрсаткичлар турли хил муаммоларни келтириб чиқаради ва уларни инобатга олмаслик табиийдир.

3. Тахминларга кўра, индивидлар ўзлари ишлаб чиқарадиган меҳнат миқдори ва турини фойдалилик функциясини максимал даражада оширишга мос келадиган оқилона ҳисоблаш йўли билан аниқлайдилар ва ижтимоий фаровонлик фойдалиликнинг индивидуал даражалари функцияси бўлиши керак. Бундан ташқари, инсон томонидан тақлиф қилинадиган меҳнат миқдори унга тўланадиган нархни ўзгартирмасдан жуда катта фарқ қилиши мумкин деб тахмин қилинади. Биринчи тахминда айниқса, даромаднинг юқори даражасида баъзида истеъмолнинг тўйинганлиги ва иш ишчига олиб келадиган даромад билан боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра амалга оширилиши ҳақиқатга мос келмайди.

4. Миграция мумкин эмас деб тахмин қилинади. Миграция таҳдиди, реал солиқ тизимларида ривожланиш тезлигига катта таъсир кўрсатганлиги сабабли бу тахмин асосли ҳисобланади.

5. Давлат иқтисодиётда банд бўлган шахслар ҳақида уларнинг фойдалилиги ва ўз навбатида фаолияти бўйича тўлиқ маълумотга эга бўлиши керак. Амалда, албатта, ўз-ўзини иш билан таъминлашдан, хусусан, ишчи ва унинг оиласи томонидан ўзи учун бажарилган ишлардан олиннадиган даромадга нисбатан баъзи мамлакатларда ноаниқлик даражаси жуда юқори.

6. Математик формулани янада қулайроқ қилиш учун турли хил расмий соддалаштириш амалга оширилган: бир турдаги меҳнат ва истеъмол товарлари мавжудлиги; фаровонлик иқтисодиётнинг турли шахслари нуктаи назаридан ажралиб туради ва симметрикдир, яъни фойдалилик функцияси (ҳамма учун бир хил) тўғри танланган бўлса, у шахсларнинг фойдали хизматлари йиғиндиси сифатида ифодаланиши мумкин.

7. Оптимал солиққа тортиш шкаласини бошқариш харажатлари аҳамиятсиз деб тахмин қилинган.

Солиқ назарияси ривожланишининг ҳозирги босқичида солиққа тортиш самарасига алоҳида эътибор қаратиш лозим, чунки уларнинг оқибатлари жамият учун анча аҳтимолий ва аввалдан аниқ прогноз қилиб бўлмайдиган оқибатлар олиб келиши мумкин. Солиққа тортишнинг асосий самрасида бири “даромад самараси” бўлиб, солиқлар ўз моҳиятига кўра жисмоний шахслар даромадларини қайта тақсимлаш орқали бир қисмини олиб қўйиши, ўз навбатида солиқ тўланган кейинги жисмоний шахснинг тасарруфида реал даромад миқдорига (жумладан, истеъмол ва жамғариш нормасига) таъсир кўрсатади.

Барчага маълумки, солиқ қонунчилигида барча фаолиятдан олинган даромадлар солиққа тортилмайди (пенсия, нафақа) ва ҳатто солиққа тортиладиган фаолиятлар бўйича жисмоний шахсларнинг даромади (иш ҳақи, мулкӣ даромад) турли хил ставкаларда солиқларга тортилиши мумкин. Солиқ тизимида даромадни бундай солиққа тортиш тартибини мавжудлиги, жисмоний шахсларнинг иқтисодий фаолиятини солиққа тортиладиган соҳалардан солиққа тортилмайдиган соҳага ўтказишига олиб келиши мумкин. Бўш вақтни асосий ишдан яқка тартибдаги (уй хўжалиги) хўжалик доирасидаги ишлашга ўтказиш (масалан, шахсий томорқа хўжалигида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш) бунга мисол бўлиб, бундай фаолиятнинг маҳсулотларига (бу шахсий эҳтиёжлар учун маҳсулот ишлаб чиқариш омили билан ҳамда шу билан бирга, ушбу фаолиятдан олинган даромадларни солиқ маъмурчилигидаги қийинчиликлар билан ҳам боғлиқ) солиқ солинмайди. Шундай қилиб, биз солиққа тортишнинг иккинчи фундаментал таъсирини солиққа тортиладиган фаолиятни солиққа тортилмайдиган фаолият турлари билан алмаштиришда ифодаланадиган “алмаштириш самараси”ни ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Солиққа тортишнинг яна бир самараси бир хил фаолият тури турли солиқ ставкалари бўйича солиққа тортилганда ёки умуман солиққа тортилмаганда юзага келади. Ушбу самарани акс эттирувчи солиқ тўловчиларнинг ҳуқуқ-атворларининг энг кенг тарқалган варианты “яширин иқтисодиёти” деб номланган нақд пулсиз тўловлар орқали солиқ тўлашдан бўйин товлашдир. Бу, ўз навбатида, давлатнинг молия тизими тузилмасининг ўзгаришига ва салбий ҳолатларда мамлакатда криминоген вазиятнинг ошишига олиб келиши мумкин. Бу самара “молиявий самара” деб аталади. Жисмоний шахс даромадидан ундириладиган жисмоний шахслар даромадидан олинладиган солиқ (даромад солиғи), уни иқтисодий модел ёрдамида тақдим этиш тавсия этилган. Жисмоний шахс даромад солиғи ставкаси t_w жисмоний шахс томонидан олинган даромадни ўзгартиради (ишлаган иш кунлари сонига қараб фарқланиши билан). Агар w ни ходимга тўланадиган солиқлар ушлангунча бўлган иш ҳақи сифатида олинладиган бўлса, у ҳолда даромад солиғи қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$D = (wT + O) - t_w(wT + O) \quad (1)$$

бу ерда, D - солиқ тўловчининг солиқдан кейинги даромад; w - иш ҳақи; T - солиқ тўловчининг ишлаган кунлари сони; O - олинган даромад иш ҳақи шаклида эмас; t_w - муайян шахс учун даромад солиғи ставкаси. Шубҳасиз, (1.1) формуладаги моделда солиқ солинадиган базанинг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган пропорционал ставка бўйича ундириладиган даромад солиғи миқдори келтирилган. Барчага маълумки, аксарият, ривожланган мамлакатларда жисмоний шахсларнинг даромад солиғи ставкаси прогрессив ҳисобланади. Юқоридаги модел даромад солиғининг иқтисодий таъсирини тўлиқ акс эттирмайди, чунки ушбу моделда стандарт солиқ имтиёзлари мавжудлиги, яъни солиққа тортиладиган умумий даромадни камайтирадиган суммаларни ҳисобга олинмаган. Буни ҳисобга олган ҳолда солиқ тўловчининг даромад модели қуйидагича кўринишда ифодалаш мумкин

$$D = (wT + O) - t_i \left(wT + O - \sum G \right) = (wT + O) - t_i \left(wT + O - \sum G \right) \sum G * t_i \quad (2)$$

бу ерда, G -солиқ чегирмаси.

Солиқ суммаларини ҳисоблашда “номинал ставка” ва “ҳақиқий ставка” каби тушунчаларнинг мавжудлигини истисно қилиб бўлмайди, яъни “номинал ставка” умумбелгиланган солиқ ставкасини аниқлаш, ҳақиқий ставкаси деганда эса солиқ солинмайдиган даромадлар ва солиқ имтиёзларининг бошқа турлари бўйича тузатилган солиқ ставкаси ҳамда олинган даромад турига қараб дифференцияланган солиқ ставкаси тушунилади. Фикримизча, солиқ ставкалари бўйича бундай тушунчаларни мавжудлиги ортиб бораётган капитални асосий ставкадан фарқ қиладиган даражада солиққа тортиш, турли шаклдаги даромадларни солиқ тортишдаги солиқ ставкасидаги фарқлар, солиқ тўловларини кечиктириш ва бўлиб тўлаш имконияти, солиқ тўловчи ўзи билан боғлиқ турли индивидуал хусусиятлар каби билан изоҳланади.

Юқоридаги сабабларнинг мавжудлиги ўрганилаётган муаммонинг мураккаблигини белгилайди ва солиқларнинг солиқ юкини кўтарувчи шахсларга ҳам, солиқ тўловларини амалга оширувчи шахсларга ҳам (солиқ агентларига) реал таъсири муаммоси тўлиқ ўрганилган ҳолда солиқ юкини тақсимлаш бўйича ҳулосалар чиқаришга янада оқилона ёндашиш зарурлигини аниқлатади.

Бугунги кунда ҳам жисмоний шахсларнинг даромадларини солиққа тортиш тартибини белгилашдаги ёндашувлар муҳокамаси долзарб мавзулардан ҳисобланиб, солиқ қонунчилиги ва солиққа тортиш механизмларини такомиллаштириб боришига қарамасдан, кўпинча жисмоний шахслар даромад солиғи бўйича самарали ставкаларни белгилаш ва ставкаларни ўзгариши жуда ноаниқ тарзда амалга оширилади ва жисмоний шахсларнинг даромадларини

турли йўллар билан солиққа тортишда уларнинг хулқ-атворини таъсири тўлиқ ўрганилмаган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Mirrlees J. A. 1971. "An Exploration in the Theory of Optimum Income Taxation," Review of Economic Studies, Oxford University Press, vol. 38(2).
2. Имамова, Е.В. Доходы населения и механизм их формирования: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Имамова Елена Викторовна. – Екатеринбург, 2009. – 24 с
3. Мамонова И. В., Алеников А. С. Влияние подоходного пропорционального налогообложения на предложение труда. <https://cyberleninka.>